

RECENZIJOS

Albertas Rosinas. **Baltų kalbų įvardžiai**. Vilnius: Mokslas, 1988. 255 p.

Šioje Alberto Rosino monografijoje (toliau — BKĮ) moderniais metodais analizuojamas visų trijų baltų (lietuvių, latvių ir prūsų) kalbų įvardžių inventorius ir semantinė struktūra, taip pat rekonstruojamas baltų prokalbės įvardžių inventorius, semantinė struktūra ir paradigmos. Knyga yra pirmasis baltistikoje tyrinėjimas, kuriame įvardžių diachronija yra taip glaudžiai ir vykusiai susieta su jų sinchronija.

Pirmoji ir didžiausioji darbo dalis „Baltų kalbų įvardžių semantinė struktūra“ (BKĮ 13—156) yra ištiesi novatoriška ir nepriekaištingai argumentuota. A. Rosinas sinchroniškai ištyrė baltų kalbų įvardžių semantinę struktūrą ir jų paradigmas, padėjo tvirtą pamatą jų diachronijos analizei. Autorius nustatė leksinį-semantinį įvardžių klasės bendrumą, identifikavo atskirų baltų kalbų įvardžių inventorių, ištyrė sintagminius ir paradigminius įvardžių santykius, išradingai nustatė jų semantikos diferencinius ir integralius požymius ir pateikė naują baltų kalbų įvardžių semantinę klasifikaciją. Tyrinėjimo rezultatai išryškinami lentelėmis, matricomis, dendrogramomis. Kalbant apie pirmąją šio darbo dalį, reikia pasakyti, kad ji yra labai svarbi ne tik baltistikai, bet ir bendrajai kalbotyrai. Autorius gražiai pagrindė, kad įvardžiai yra tokie kalbos elementai, kurie priklauso deiktinėms ir kognicinėms priemonėms, o leksinį-semantinį įvardžių klasės bendrumą lemia būdingas jiems vaidmuo referencijos, t. y. raiškos

bei jos elementų ryšio su tikrove — su daiktais, asmenimis, situacijomis ir pan. Vykusiai išnagrinėta įvardžių reikšmė, participinių įvardžių „pluralinio“ skaičiaus klausimas ir daugelis kitų problemų, svarbių taip pat ir bendrajai kalbotyrai.

Pirmoji darbo dalis, t. y. baltų kalbų įvardžių struktūros bei jų paradigmu analizė, padėjo pagrindą geriau negu bet kada nors tyrinėti tų įvardžių diachronijos problemas, kurioms yra skirta antroji ir trečioji knygos dalis.

Antroji monografijos dalis — „Baltų bendrosios epochos įvardžių sistemos ir semantinės struktūros rekonstrukcija“ (BKĮ 157—201). Čia autorius, remdamasis vidinės rekonstrukcijos ir lyginamuoju metodu, įtikinamai pagrindė originalias išvadas:

1) baltų prokalbėje nebuvo vadinamųjų kokybinių, savybinių, emfatinų įvardžių ir netiesioginio rodymo deiktinio įvardžio;

2) posesyviniai santykiai toje prokalbėje buvo reiškiami arba savybiniais kilmininkais, arba asmeninių įvardžių ortotoninių formų naudininkais, arba asmeninių įvardžių atoninėmis formomis;

3) visi pirminiai įvardžiai, išskyrus **kita(s)*, **keikja(s)* ir **visa(s)*, **visei*, yra paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės. Taip pat vykusiai rekonstruota baltų prokalbės įvardžių semantinė struktūra. Pasirodo, kad visi pirminiai tos prokalbės įvardžiai buvo būdvardiškieji: jie galėjo eiti ir būdvardžio, ir daiktavardžio pozicijoje; tik participiniai įvardžiai, diferenciacinis **kas...ka* ir bendrumo įvardis **abeja*

tuomet buvę daiktavardiškieji. Visa tai aprašoma diferencinių požymių poromis (jų —16).

Paskutinėje (trečiojoje) darbo dalyje (BKĮ 202—227) nagrinėjama baltų kalbų įvardžių leksikos ir semantinės struktūros evoliucija. Autorius išanalizuoja ir nustato šiuos baltų kalbų įvardžių darybos būdus: 1) pronominalizacija, 2) fleksinė derivacija, arba paradigmatizacija, 3) sufiksacija, 4) kompozicija resp. reduplikacija, 5) samplaikinė, arba leksinė-sintaksinė, daryba.

Plačiau nereferuodamas šios tikrai vertingos A. Rosino baltistinės monografijos, čia stabtelsiu prie jos keletu diachroninių klausimų, kuriuose, man rodos, yra ir diskutuotinių dalykų.

Nuomonei, kad egzistavo specifinių fem. ir plur. formų neturėjęs įvardis balt. (masc./fem.) **kas* ~ (neutr.) **kã* (BKĮ 192), reikia pritarti. Tik man rodos, kad šis įvardis išriėdėjo iš senesnės lyties — iš balt.-sl. **kas* [nom. (sing.) masc./fem.] ~ [nom.-acc. (sing.) neutr.] **ki*; žr. toliau [kur kalbama apie formos balt.-sl. **kitã* (> s. sl. *čbto* ir kt.) kilmę], be to, — Prūsų kalbos etimol. žodynas (= PKŽ), II s. v. v. *kas*, *kittan*, plg. Т о п о р о в П р у с с к . я з ы к III 256, IV 40. Iš to įvardžio (klausiemojo ir santykinio) balt. **kas* (masc./fem.) ~ **kã* (neutr.) vėliau bus atsiradę: a) įvardis (klausiemojasis bei santykinis) ryt. balt. **kas* (masc./fem.) ~ **kã* (neutr.), b) įvardis (klausiemojasis) vak. balt. **kas* (masc./fem.) ~ **kã* (neutr.) ir įvardis (santykinis) vak. balt. **kas* (masc.) ~ **kã* (fem.) ~ **kã* (neutr.); panašius dalykus suponuoja ir pvz. Endzelīns SV (= Senprūšu valoda) 83, Stang VG (= Vergleich. Gramm. der Balt. Sprachen) 243, bet jie, man rodos, gerokai pasendina formą vak. balt. **kã* (fem.), pagrįstai ją atstatydami iš įvardžio (santykinio) formos pr. (III) *quai/quoi* (fem.), nors pastarosios formanto *-ai/-oi* kilmę ir neteisinaigai suvokdami (žr. toliau).

Tas klausiamojo bei santykinio įvardžio ryt. balt. ir vak. balt. formas ypač argumentuotai atstatė A. Rosinas (BKĮ 191—193), tik jo bandymas nuneigti minėtos (santykinės) vak.

balt. **kã* (fem.) buvimą man atrodo nepatikimas. Toks bandymas remiamas prielaida, kad a) pr. (III) *quei* „kur“ esąs ne pr. **kvei* (taip įprasta manyti), o pr. **k^vei* (t.y. **kei* su knaklautišku pr. **k-*), b) pr. (III) *quai/quoi* (fem. nom. sing.) bei pr. (III) *quai/quoi* (masc., nom. pl.) = pr. **k^vai* (su knaklautišku pr. **k-*) inicialinį pr. **k^v-* gavę iš to pr. **k^vei* „kur“ (BKĮ l.c.). Bet ši hipotezė nėra paremta digrafo *qu* vartosenos analize pr. katekizmuose (ypač III katekizme: tik jame ir yra minėtos lytys pr. *quai/quoi* ir *quei*), o jo vartoseną — tokia:

1. Vienais atvejais digrafas *qu*, kaip visiems žinoma, perteikia priebalsių junginį pr. **kv* (ne priebalsį pr. **k^v!*), pvz.: pr. (III) *quãits* ir pan., pr. (III) *poquelbton* ir kt.

2. Kitais atvejais, išskyrus formą pr. (III) *quai/quoi* (apie ją bus atskirai kalbama toliau), digrafas *qu* vartojamas (ir tai ne III katekizme!) žymėti morfonologinės kilmės knaklautišką pr. **k=pr. *k^v*, pvz.: pr. (II) *perro-nisquan* [su pr. **-k^van*, atsiradusiu iš kontaminacijos pr. (**-kū>*) **-ku* (nom. sg. fem.) ir pr. **-kan* (acc. sg. fem.), plg. Endzelīns FBR XV 88, Endzelīns SV 63 (žr. dar Endzelīns SV 62, išn. 58)] ir kt. (*ã*-kamieniai vardažodžiai!) arba pr. (II) *griquan* [su pr. **-k^van* (gen. plur.), atsiradusiu iš kontaminacijos segmentų (gen. pl.) **-kun* ir **-kan*, plg. Endzelīns FBR XV 88].

3. Digrafas *qu* žymi grynai fonetiškos kilmės knaklautišką pr. **k=pr. *k^v* tik vienu atveju (ypač juo ir remiasi BKĮ 192) — pr. (II) *enquoptzt* (jis, be to, ne III katekizme: jame yra *enkopts*) = pr. **enkopts* (t. y. pr. **enk^vaps*): čia priebalsio pr. **-k-* okazionalų knaklautišką (labializuotą) tarimą lėmė specifinė pozicija: pr. **-k-* buvo prieš pr. **-a-* + (labialinis!) **-p-*; pagaliau šio pr. (II) žodžio šaknies balsio kiekybės rekonstrukcija absoliučiai aiški dar ir nėra, žr. liter. apud PKŽ I s.v. *enkopts*.

4. Prielaida, kad pr. (III) *quei* esąs su pr. **k^v-* (BKĮ 193), yra ad hoc: ne tik III, bet ir kituose katekizmuose digrafas *qu*, perteikiantis pr. **k^v*, yra vartojamas ne prieš raides,

žyminčias priešakinės eilės balsius [tokiais atvejais digrafas *qu* žymi pr. **kv* (ne pr. **kʷ*!), pvz.: *isquendau*; *poquelbton*], o tik prieš raides, žyminčias užpakalinės eilės balsius.

Iš visa to, kas pasakyta, nesunku daryti išvadas: a) pr. *quei* „kur“ yra ne pr. **kʷei* (sic BKĪ 193), o pr. **kvei* [žr. dar PKŽ II s.v.v. *quei*, *isquendau* (ir liter.)], b) įvardžio (santykinio) forma pr. (III) *quai/quoi* (fem., nom. sing.) turi pr. **kʷ-* ne iš tariamojo pr. **kʷ-ei* (sic BKĪ 193), o suponuoja įvardžio (santykinio) formą [fem., nom. (sing.)] pr. **kū* (< vak. balt. **kā*), iš kurios dėl vok. *die* „kuri“ (santykinis įvardis) = vok. *die* „ta“ bei dėl pr. **st-a* (< **st-ā*) „ta“ (fem., nom. sing.): **st-ai* „toji“ (< **st-āji* „t.p.“, nom. sing. fem.): *x* atsirado (*x=*) pr. (III) **kʷai* (nom. sing. fem.) = pr. (III) *quai/quoi*. Dėl vok. *die* „kuri; ta“ = vok. *die* „kurie; tie“ bei dėl pr. **st-ai* „ta“ (nom. sing. fem.) = pr. **st-ai* „tie“ (nom. plur. masc.): pr. **kʷ-ai* „kuri“ (nom. sing. fem.) = *x* (nom. plur. masc.) atsirado (*x=*) pr. (III) **kʷ-ai* (nom. plur. masc.) = pr. (III) *quai/quoi*. Vadinasi, hipotezė, kad neegzistavo įvardžio (santykinio) forma (fem.) vak. balt. **kā*, nėra patikima.

Nuomonei (ją išskėlė Kuzavinis Kalbotyra VII 217 t.), kad skiriamasis įvardis balt. **kitas* „ne tas“ yra kompozitas iš konstatacine (ne klausiamąja) reikšme vartoto įvardžio balt. **ki-* (< ide. **kʷi-*) + nedistancinis įvardis balt. **tas* (BKĪ 189), reikia pritarti su tokiais jos patikslinimais. Teiginys, kad „savo struktūra baltų **kitas* visiškai sutampa su s.sl. *čb-to*“ (BKĪ 189, žr. ir Kuzavinis l.c.), nėra tikslus: balt. **kitas* yra gimininis įvardis, o sl. **kitā* (> s. sl. *čbto* ir kt.) — negimininis, t.y. nom.-acc. (sing.) neutr. forma. Toks struktūrinis nesutapimas, man rodos, suponuoja, kad: a) egzistavo absoliutinė forma [nom.-acc. (sing.) neutr. =] „adv.“ (dėl tokio adv. formos plg. pvz. PKŽ II s.v. *ilga*) balt.-sl. **kitā* (> s. sl. *čbto* ir kt.), iš kurios atsirado gimininis įvardis balt. **kitā* (nom.-acc. sing. neutr.) ~ **kitā* (nom. sing. fem.) ~ **kitas* (nom. sing.

masc.), b) tas „adv.“ balt.-sl. **kitā* laikytinas kompozitu iš konstatacine (ne klausiamąja) reikšme vartoto įvardžio formos balt.-sl. **ki* [nom.-acc. (sing.) neutr.] + įvardžio forma balt.-sl. **tā* (nom.-acc. sing. neutr.); apie tai plačiau žr. PKŽ II s.v.v. *kas*, *kittan*.

Panašiai, kaip minėta forma [nom.-acc. (sing.) neutr. =] „adv.“ balt.(-sl.) **kitā*, iš balt. **si* (nom.-acc. sing. neutr.) + **tā* (nom.-acc. sing. neutr.) bus atsiradusi absoliutinė forma [nom.-acc. (sing.) neutr. =] „adv.“ balt. (ar balt. dial.) **sītā*, iš kurios vėliau balt. dialektuose kai kur išriedėjo gimininis įvardis **sītā* (nom.-acc. sing. neutr.) ~ **sītā* (nom. sing. fem.) ~ **sītas* (nom. sing. masc.). Iš čia turime gimininį įvardį lie. (dial.) *šītas* (*šītā*), matyt ir pr. **sītas* → pr. *stas* [plg. Stang VG 232 (ir liter.), Kuzavinis Baltistica III 98, BKĪ 208 (ir liter.)]; spėjimu, kad pr. *stas* galįs būti ir iš **se *tas* (BKĪ 208), sunkiau patikėti.

Dėmesio verta hipotezė, kad enklitinis neparticipinis įvardis pr. **dis* esąs elemento **d-*, kildintino iš deiktinės dalelytės **di* ar **de*, išplėstas įvardis pr. (balt.) **is* (BKĪ 167). Tik formą pr. *diens* „juos“ kildinant iš **d-įans* ≤ **iās* < **iōs* (l.c.), sunku paaiškinti, kaip **iōs* > **iās* išvirto į **(d)įans* (su **-n-*!). Be to, manyti, kad formos pr. *diens* „juos“ (hapax!) bei pr. *dien* „ją“ (hapax!) esančios iš (*jo-* resp. *iā-kamienių!*) **d-įans* resp. **d-iān* (l.c., plg. ir pvz. Stang VG 234), nėra būtina: pr. *diens* „juos“ = (**d'ens*=) **dens* (greta įprastinės pr. *dins* „t. p.“ = pr. **dins*) ir pr. *dien* „ją“ = (**d'en*=) **den* (greta pr. *din* „t. p.“ = pr. **din*) lengvai gali būti inovacinės formos (plg. PKŽ I 202), vietoj senesnių (*i-kamienių!*) pr. **dins* „juos; jas“ (= *dins* „t. p.“) resp. pr. **din* „jį; ją“ (= *din* „t. p.“) atsiradusios dėl to, kad pr. katekizmų šnektose (XVI a.) *i-*, *ē-*, *iō-*, *iā-*kamienės vardažodžių paradigmos (ypač jų acc. sing. ir acc. plur. formos), kaip žinoma, buvo gerokai sumišusios. Tradicinė nuomonė, kad forma pr. *dei* esanti iš (nom. plur. masc.) pr. **dei* (žr. ir BKĪ 167), yra labai abejotina (žr. PKŽ I 202—203): ši pr. *dei* „tai“ (versta iš vok. *man!*) veikiausiai atspindi senovinę

(acc. plur. neutr.) pr. (vak. balt.) **dī* (plg. PKŽ I l.c.), žr. toliau.

Prielaida, kad enklitiniame pr. **dis* slypinčios dalelytės **de* resp. **di* yra veiksmazodžio imperat. formų pr. **deireis* „žiūrėk“ resp. **dīreis* „t.p.“ redukcijos padariniai (BKĮ 167), yra aiškiai nepatikimà. Ji nepatikima ir dėl to, kad neatsižvelgta į problemą, kaip atsirado didelis panašumas (jis negali būti visiškai atsitiktinis!) tarp enklitinio pr. *dīn* „jį; ją“ (acc. sing.) ir av. (taip pat s. persų) *dim* „t. p.“ (acc. sg.); bet ši problema, nežiūrint kruopščių ypač Benveniste'o (StB III 121 tt.) ir Toporovo (Прусск. язык I 342 tt. ir liter.) tyrinėjimų, man neatrodo išspręsta. Enklitinis (*i*-kamenis) įvardis av. *dīm* „jį; ją“ (acc. sing. masc./fem.), kaip žinoma, turi tik akuzatyvines (o ne ir nominatyvines) formas [taigi jo (enklitiko!) paradigma — defektinė]. Tokias pat, t. y. tik akuzatyvines (ir *i*-kamenes) formas (defektinę paradigmą) iš pr. katekizmų medžiagos reikia atstatyti ir enklitiniam vak. balt. įvardžiui: vak. balt. **dīn* „jį; ją“ (acc. sing. masc./fem.) ~ (acc. plur. masc./fem.) **dīns* „juos; jas“ ~ (acc. sing. neutr.) **dī* ~ (acc. plur. neutr.) **dī*; plg. PKŽ I 203, tik čia pr. (vak. balt.) nominatyvinės formos [pvz. pr. **dis* (nom. sg.), žr. ir BKĮ 167], kurios niekur nepaliudytos, yra atstatomos be reikalo: dabar man atrodo, kad jos niekada neegzistavo.

Manychiau, kad tame vak. balt. **dīn* „jį; ją“ ir pan. slypi deiktinė dalelytė balt. (dial.) **dī*, kildintina iš dalelytės (*i*-kamenės) ide. dial. **dī* (dėl jos plg. Pokorny, Idg. etym. Wörterbuch I 183), egzistavusios greta jos alomorfo (*o/e*-kamenio) ide. **de/o* (Pokorny, op. cit. 181 tt.). Tuo šios dalelytės vokalizmo (kamiengalio) „įvairavimu“ nereikėtų stebėtis: ir kitoms dalelytėms (jos visos — nekaitomi žodžiai!) nesvetimas jų vokalizmo (kamiengalio) „įvairavimas“, plg. pvz. dalelytę (*o/e*-kamenę) ide. **g(h)e/o* greta jos alomorfo (*i*-kamenio) ide. **g(h)i* (Pokorny, op. cit. 181 tt.), žr. dar PKŽ I 361 s. v. *-gi*. Iš deiktinės dalelytės (ide. dial. **dī*>) balt. (dial.) **dī*,

jos segmentą (kamiengalį) **-i* identifikuojant su gimininio įvardžio forma balt. **i* „jį“ (acc. sing. neutr.), atsirado enklitinis (su defektine *i*-kamiene paradigma) įvardis vak. balt. **dī* (acc. sing. neutr.) ~ (acc. plur. neutr.) **dī* ~ (acc. sing. masc./fem.) **dīn* ~ (acc. plur. masc./fem.) **dīns*. Panašiai (bet savarankiškai) iš deiktinės dalelytės (ide. dial. **dī*>) iran. **dī* bus išriedėjusios formos av. *dim* „jį; ją“ (acc. sg. masc./fem.) ir kt.

Baigiant diskusines pastabas, reikia pabrėžti, kad žymaus baltisto Alberto Rosino monografija „Baltų kalbų įvardžiai“ yra tikrai neeilinis mūsų kalbotyros laimėjimas — vienas iš tų negausių darbų, kurie ypač reikšmingi ne tik baltistikos, bet ir indoeuropeistikos progresui.

Vytautas Mažiulis

Zigmas Zinkevičius. Lietuvių kalbos istorija IV. Lietuvių kalba XVII—XIX a. Vilnius: Mokslas, 1990. 334 p.

Tai naujas monumentalios „Lietuvių kalbos istorijos“ tomas, apimantis vėlesnius rašytinio periodo amžius. Kaip pažymėta pratarinėje, jame „nušviečiama lietuvių kalbos istorija nuo rytinio raštų kalbos varianto išnykimo iki dabartinės bendrinės kalbos užuomazgų“ (p. 5). Be trumpos pratarinės ir sutrumpinimų sąrašo, tomą sudaro trys pagrindinės dalys: „Lietuvių kalba paskutiniu Respublikos laikotarpiu“ (p. 7—50), „Lietuvių kalba carinėje Rusijoje“ (p. 51—224) ir „Lietuvių kalba Mažojoje Lietuvoje“ (p. 225—327).

Pirmojoje dalyje aprašoma lietuvių kalbos būklė XVIII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK). Iš pradžių čia suminimi svarbesnieji istoriniai įvykiai, nemažai prisidėję prie ano meto jungtinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės ekonominio, politinio ir kultūrinio gyvenimo degradacijos (Šiaurės karas, vad. Septynerių metų karas, Respublikos padalijimas ir kt.), o toliau gvildenamos Lietuvos dvarininkų nutautėjimo ir prastuomenės lenkinimo, lietuvių kalbos vartojimo viešajame gy-